

MEDŽIDA SELMANOVIĆ

FERMAN — DIPLOMATIČKI OSVRT

Budući da u našoj nauci nije do sada dat ni jedan cjelovitiji diplomatski prikaz ni jedne od vrsta turske istorijske dokumentacije, ja želim da ovim radom pružim prilog tome pitanju.

Raznovrsna turska istorijska dokumentacija, koja reflektuje istorijska, društvena, politička i ekonomska zbivanja, bila je rezultat dobro razvijene administracije, centralne i provincijske. Istorijski najznačajnija dokumentacija potjecala je, svakaako, od centralne administracije. Ta administracija, kao organ centralne vlasti, u svojim kancelarijama i potkancelarijama izdavala je sljedeća dokumenta: *fermane* (zapovijedi), *ahdname* (povelje, vjerodavnice), *berate* diplome, a prema potrebi i neka druga dokumenta. Sve su to bila sultanska dokumenta, a najčešće je izdavan *ferman*.

Ferman kao dokumenat nije nastao slučajno i odjedanput. On je imao svoj razvojni put uporedo sa razvojem i formiranjem državnog aparata Osmanske Carevine. U početnom stadiju razvoja Carstva upotrebljavao se samo jedan sultanski dokumenat, koji se zvao *biti*, što znači pismo. Taj dokumenat je služio i kao zapovijed *ferman* i kao diploma *berat* i kao pismo *mektub*. Sličan sultanski dokumenat postojao je još ranije u državama Timurida, Ilhanida, Krimskih Hanova, Mamluka, Velikih Seldžuka, Anadolskih Seldžuka i u Zlatnoj Hordi. Takav sultanski dokumenat se kod osmanskih Turaka zvao *biti*.

Općenito se misli da se izraz *biti* upotrebljavao od kraja XIV do kraja XV stoljeća;¹ međutim, ima mišljenja da je njegova upotreba trajala još i nešto duže, tj. do kraja vladavine Bayezida II (1481—1512).²

¹ Uzunçarşılı, I. H., *Osmanlı devletinin saray teşkilatı*, Ankara 1945, str. 299.

² Köprülüzade, M. F., *Bizans müesseselerinin osmanlı müesseselerine*

terine te'siri hakkında bazı mulahazalar. Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, Cild I, İstanbul 1931, str. 200.

Daljim procesom organizovanja države i učvršćivanjem vlasti nastajala je potreba za novim vrstama i oblicima ovoga sultanskog dokumenta. Iz *bitia* se izdvojio *ferman* do onoga oblika kakav je bio ustaljen od vremena Mehmeda Fatih (1451—1481). Nasuprot prvobitnom obliku *bitiu*, koji je predstavljao i naredbu i diplomu i sultansko pismo, *ferman* je predstavljao samo sultansku naredbu. Naziv *ferman* je staroiranskog porijekla i potječe od infinitiva glagola *fermuden* (zapovijedati), u značenju *emr* (zapovijed), *irade* (volja), *buyruk* (nalog). Sličan način prihvatanja ovoga naziva nalazimo i kod drugih susjednih naroda. Tako se zna da su najprije Ilhanidi primili izraz *ferman*, a od njih osmanski Turci. Drugi narodi su za ovaj isti sultanski dokumenat imali druge nazive. Poznato je da su za dokumenat iste namjene Mamluci, Anadoljski Seldžuci i Veliki Seldžuci imali izraz *tevkî*, a Timuridi, dinastije Akkoyunlu i Karakoyunlu, Zlatna Horda i Krimski Hanovi imali izraz *yarlıg*. Ovi nazivi su se kasnije zadržali kao sinonimi u tekstualnom dijelu *berata* i to su upotrebljavani kontinuirano *yarlıg-î belig*, što znači *jasna sultanska zapovijed*. Međutim, osmanski Turci su upotrebljavali još jedan sinonim za isti dokumenat a to je *emr-i şerif* — *časna zapovijed*.

Taj sultanski dokumenat, bilo da se zvao *ferman* ili *biti*, sadržavao je, uglavnom, iste diplomatske dijelove, s tom razlikom što je *ferman* predstavljao njegovu savršeniju formu. Ovdje ću donijeti kratku analizu tog dokumenta po tačkama, tj. po sadržajnim dijelovima koji se uočavaju i razlikuju, kao i nazive tih dijelova prema zapadnoj diplomaciji:

a) ni *biti*, u smislu sultanske naredbe, a ni *ferman* nisu imali uvodni diplomatski dio koji je označavao prizivanje boga u pomoć (*davet, tahmid, temcid*), a koji se u općoj diplomaciji i latinskoj terminologiji naziva *invocatio*. Međutim, *invocatio* se redovito nalazi na drugim sultanskim dokumentima u vidu duže ili kraće molitve. Nekada je *invocatio* mogao da bude i samo jedna riječ, kao, na primjer, *huve* (on), misli se na boga;

b) oba dokumenta su imala iznad teksta stilizovan sultanski ukras koji se zvao *tugra*. Na *bitiu* ona je imala i jednostavan oblik i jednostavan sadržaj. Sadržavala je ime vladajućeg sultana, riječ *ben*, i ime njegova oca, na primjer: *Orhan bin Osman*. Međutim, na *fermanima* i drugim sultanskim dokumentima sadržaj tuge je bio proširen, s tim što je uz ime sultanova oca stajala titula *han*, i na kraju izraz *muzaffer dâima* (uvijek pobjedonosan), na primjer: *Mehmed ben Murad han muzaffer dâima*;

c) tekst *fermana* počinje sa oslovljavanjem onoga na koga se dokumenat upućivao. Ovaj dio u zapadnoj diplomatskoj terminologiji naziva se *inscriptio*. Kod *bitia* *inscriptio* je u začetku bio veoma jednostavan, sa malim brojem epiteta. Međutim, kako se ovaj

diplomatički izvor razvijao to se i *inscriptio* bogatije većim brojem epiteta dok konačno nije ustaljen zakonskim odredbama sultana Mehmeda Fatih. Završava se prigodnom molitvom *du'ā*;

d) određenom uvodnom rečenicom, zajedničkom za većinu sultanskih dokumenata: *tevkī' refī' hūmāyān vasil olicak ma'lum ola ki* (kada dođe visoki sultanski znak neka se zna sljedeće) prelazilo se na opširno obrazloženje o povodu i razlozima izdavanja sultanske naredbe. Taj diplomatički dio naziva se *narratio*;

e) slijedeći dio isprave, sadržava naredbu kako se ima postupiti u određenom predmetu, a naziva se *dispositio*. Na njegov sadržaj prelazilo se sa određenom rečenicom: *buyurdum ki* (naređujem da);

f) tekst *dispositio* se završava sa određenim i ustaljenim formulama koje se nazivaju *clausulae finales*. One su se nalazile i u *biti*, i u *fermanu*, i gotovo u svim dokumentima koje je izdavala centralna administracija. One mogu biti: manje formule kojima se garantuje pravni čin, *sanctio* koji izriče prijetnju i kaznu, i *corroboratio* koji najavljuje sredstva i način koji pravnom činu osigurava trajnost i učinak;³

g) datum i mjesto izdavanja dokumenta koji se zove *datatio* nalazio se gotovo uvijek u donjem lijevom uglu.

Iz ove analize i kraćeg poređenja *fermana* sa njegovim prvobitnim oblikom *biti* može se zapaziti da je unutrašnja struktura dokumenta ostala uglavnom ista. Jedino su se pojedini diplomatički dijelovi isprave razvijali i bogatili novim sadržajima, kao, na primjer, *inscriptio*, dok nisu dobili konačnu formu u kanunnami Mehmeda Fatih. Nakon ovih zakonskih odredaba on je imao istu unutrašnju strukturu, sve do kraja sultanske vladavine kod Turaka.

Sadržaj *fermana* je strog, jedinstven i zvaničan. Kako je već pomenuto, nema *invocatio*, a počinje *tugrom* vladajućeg sultana. *Tugra*, svojim načinom pisanja i svojim izgledom, daje pečat ovom dokumentu. Ispisana je jednostavno pa se stiče dojam da je pisana u jednom potezu. Oko, i iznad nje, nema nikakvih ukrasa. Ona je u pogledu čitanja uvijek predstavljala najteži dio ovoga sultanskog dokumenta. Znatno broj istaknutih orijentalista bavio se proučavanjem i dešifrovanjem njenog teksta i kao rezultat toga nastali su radovi Uzunçaršilia, Babingera, Witteka, Sertoglua i drugih, koji omogućavaju ispravno čitanje tuge.⁴ Ukoliko je datum nečitak ili

³ Stipišić, Jakov, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*. Školska knjiga, Zagreb 1972, str. 150.

⁴ Uzunçaršili, I. H., *Tugra ve pençeler ile ferman ve buyuruldulara dair*. Belleten V. 17—18, Ankara 1941; Wittek, P., *Notes sur la*

tugra ottomane. Byzantion XVIII, Bruxelles 1948, XX, 1950; Babinger, F., *Die Grossherrliche Tugra — Ein Beitrag zur Geschichte des osmanischen Urkundewesens*. Jahrbuch des asiatischen Kunst II, Leipzig 1955; Sertoglu, M., *Osmanlı Türklerinde Tugra*, Istanbul 1975.

oštećen, tugra služi za određivanje vremena u kome je ferman nastao.

Inscriptio koji je ozakonila kanunnama Mehmeda Fatih⁵ prije je bio dosta raznolik. Ili je bio dosta širok u nabranjanju pozitivnih epiteta ili jednostavan gdje je bila izražena samo želja da onome kome je upućen *ferman* navedene osobine ostanu trajne. Tako je stilizovan *inscriptio* za svakog funkcionera prema rangu i funkciji koju je obavljao.

Inscripto za velikog vezira je glasilo:

دستور اكرم مشير افخم نظام العالم ناظم مناظم الام انيس الدولة القاهرة جليس
لسلطنة الزهره مدبر امور الجمهور بالرأى الصائب متم مهام الانام بالفكر
الناقب مؤسس جناب الدولة والاقبال مخصص اركان السلطنة والاجلال المخوف
صنوف الغواطف الملك الاعلى وزير اعظم

— najplemenitijem ministru, najvećem maršalu, poretku svijeta, onome koji stavlja narode u red, povjereniku moćne države, saradniku cvjetajućeg sultanata, onome koji s pravilnim poimanjem rukovodi narodnim poslovima, koji rješava narodna pitanja sa prodornim mišljenjem, koji postavlja temelj sreće i blagostanja, koji uspostavlja stubove carstva i veličine, koji je obasut mnoštvom milosti najvećeg vladara, velikom veziru...

Inscriptio koji je ozakonila kanunnama u odnosu na tekst je nepromjenjiv i ustaljen. Formulacija izraza posmatrana, na prvi pogled, daje dojam nabranjanja superlativnih epiteta, ali ako se navedeni epiteti pobliže analiziraju onda se dolazi do zaključka, da su tu, u stvari, pobrojane sve glavne dužnosti koje je veliki vezir obavljao. On je u prvom redu bio ministar, zatim maršal, komandant vojske, opunomoćenik državnog aparata i sultanov saradnik, koji je vodio unutrašnju i vanjsku politiku, a kojega je odabrao sam sultan. Formulacija se završava molitvom bogu *du'ā*, odnosno prigodnom preporukom bogu da mu se povećaju navedene vrline. Da je to tako pokazuju primjeri *inscriptia* za pojedine funkcionere. Njihov redosljed je dat prema važnosti položaja koji su zauzimali. Upravo onako kako slijedi u kanunnama, *inscriptio* za *seyhülislama* i *kadiaskera* je glasilo:

⁵ a) *Kanunname-i Āli Osmani*, prema primjerku u Nacionalnoj biblioteci u Beču, pripremio i objavio Mehmed Arif, Istanbul 1933 (*Tarih-i Osmani Mecmuasının İlavesi-dir*).

b) Hadžibegić, H., *Zakonodavna djelatnost u doba sultana Mehmeda II (1451—1481)*. Simpozijum o Skenderbegu, 9—15. maja 1968, Priština 1969, str. 221.

اعلم العلماء المتبحرين افضل الفضلاء المتورعين ينوع الفضل واليقين وارث علوم
الانبياء والمرسلين كشف المشكلات دينية وصحاح متعلقات التبيينه كشف رموز
الدقائق حلال مشكلات الحقائق شيخ الاسلام والمسلمين مفتي ائام المؤمنين المستغنى
عن التصيف والتبيين . خواجه مولانا . . .

— najučenijem među visoko učenicima, najpribranijem među učenicima pobožnjacima, izvoru vrline i istinskog vjerovanja, nasljedniku božijih poslanika i vjerovjesnika, onome koji razrješava teška vjerska pitanja, onome koji utvrđuje ispravnost iskrsljih problema, onome koji rješava značenja suptilnih pitanja, razrješitelju problema kojim se dolazi do istina, starješini islama i muslimana, muftiji pravovjernika, onome koji nije potreban nikakvom opisivanju i objašnjavanju, mom učitelju, mevlana . . .

Iz navedenih epiteta proizilazi da se radi o vrlo priznatom teologu, sa vrlinama i vjerskim shvatanjima, koji je smatran nasljednikom samog vjerovjesnika, i kao takav mogao je da daje vjerska tumačenja i rješenja u religijskim pitanjima. Kao takav on je duhovni vođa svih vjernika islama. U završnoj formulaciji izražena je molba bogu da mu ostanu trajno pobrojane vrline.

Defterdar koji spada u najveće funkcionere države i glavne upravitelje državnih prihoda, imao je shodno svojoj funkciji stilizovan i *inscriptio*. On je imao dva oslovljavanja. Jedanput je to bilo od strane Divana (Sultanskog vijeća), a drugi put od strane Maliye (Sultanske blagajne). Titulacija od strane Divana bila je sljedeća:

افتخار الامراء والاكابر مختار الكبراء والافاخر مستجمع المعالي والمفاخر ذو القدر الاتم
والصدر الاكرم المختص بعز يد عناية الملك البارى خزانه عامره مك دفتر دارى . . .

— ponosu zapovjednika i velikana, odabraniku među velikim i slavnim, koji posjeduje (u sebi) osobine veličine i ponosa, posjedniku moći i najplemenitijeg rukovođenja, odabraniku velike milosti vladara stvoritelja, defterdaru moje sultanske blagajne . . .

Titulacija od strane Maliye bila je ovako formulisana:

قدوة ارباب العز والاقبال عمدة اصحاب القدر والاجلال جامع وجوه الاموال عامل
الخزائن بأحسن الاعمال المختص بعز يد عناية الملك الاعلى خزانه عامره مك دفتر دارى . . .

— uzoru nosilaca slave i napretka, stubu posjednika moći i veličine, sakupljaču raznih prihoda, rukovodiocu blagajne sa najboljim poslovanjem, odabraniku naročite milosti najvećeg vladara, defterdaru moje sultanske blagajne . . .

Očitu razliku u tekstu iskazuju ova dva oslovljavanja. Oslovljavanje od strane Divana, govori nam da je defterdar izabran između istaknutih prvaka, te mu je ukazano neograničeno povjerenje samim tim što je defterdar, odnosno ministar za finansije.

Oslovljavanje od strane Maliye, međutim, mnogo više ukazuje. Osim što je defterdar izabranik sa određenim osobinama i povjerenjem, ovdje je precizirano da od njega potječu inicijative i naređenja za prikupljanje raznih prihoda, da je rukovodilac sultanske blagajne, te mu se u završnom činu izražava želja da trajno zadrži osobine koje posjeduje.

Inscriptio za paše u rangu vezira je glasio:

دستور مكرم مشير مفخم نظام العالم مدبر امور الجمهور بالفكر الناقب متم مهام الانام
بالرأى الصائب ممتد ببناءه الدولة ولاقبال مشيد اركان السعادة والاجلال المخوف
بصنوف عواطف الملك الاعلى . . .

— poštovanom ministru, velikom maršalu, poretku svijeta, onome koji rukovodi narodnim poslovima sa pravilnim shvatanjem, koji obavlja sve važne poslove sa ispravnim gledanjem, koji konsolidira građevinu države i sreće, koji učvršćuje stubove sreće i veličine, koji je obasut mnoštvom milosti najvećeg vladara . . .

Inscriptio za sandžakbega je glasio:

قدوة الامراء الكرام عمدة الكبراء الفخام ذو القدر والاحترام المختص بمزيد عنايت الملك
العلام . . .

— primjeru plemenitih zapovjednika, stubu najvećih i najslavnijih, moćnom i poštovanom, koji je odlikovan obilnom milošću sveznajućeg vladara . . .

Janjičanske age i jedna grupa dvorskih aga zvanih *üzengi agaları* u koje spadaju: mar-i alem (zastavnik), kapucubaşı (starješina dvorske straže), mir-i ahîr (zapovjednik konjušnice na dvoru sultana), çauşbaşı (starješina čauša), çakırcıbaşı (starješina sokolara), çaşnigirbaşı (starješina kušača jela), bölükbaşı ağaları (komandanti dvorske garde) imali su jedan zajednički *inscriptio*:

افتخار الاماجد والاکارم جامع الصامد والمكارم المختص بمزيد عنايت ملك الدايم . . .

— ponosu najslavnijih i najplemenitijih, posjedniku pohvala i časti, odabraniku naročite milosti vječnog vladara . . .

U *fermanima* koji se odnose na naše područje često susrećemo *inscriptio* za beglerbega koji glasi:

امير الامراء الكرام كبير الكبراء الفخام ذو القدر والاحترام صاحب العز والاحتشام
المختص بمزيد عنايت ملك العالم . . .

— ponosu najplemenitijih zapovjednika, prvaku uvaženih velikana, posjedniku časti i veličine, odabraniku naročite milosti sveznajućeg vladara . . .

U nešto izmijenjenom obliku beglerbegov *inscriptio* se upotreb-
ljavao i za sancakbega i glasio je:

قدوة الامراء الكرام عمدة الكبراء الفخام ذو القدر والاحترام صاحب العز والاحتشام
المختص بمزيد عنايت الملك العالم . . .

— uzoru plemenitih zapovjednika, osloncu plemenitih i uvaženih, posjedniku moći i poštovanja, posjedniku časti i veličine, koji je odlikovan naročitom milošću sveznajućeg vladara . . .

Na kadije kao sudsko-izvršne organe upućivano je dosta dokumenata, pa i *fermana* i shodno njihovoj funkciji oni su imali i oslovljavanje. To oslovljavanje dijeli se prema njihovim materijalnim primanjima, pa je postojao *inscriptio* drugačiji za kadiju sa platom od 500 akči, a drugačiji za kadiju sa platom od 150 akči:

a)

اقضى قضاة المسلمين اولا ولاة الموحدين معدن الفضل واليقين وارث علوم الانبياء
والمرسلين حجة الحق على الخلق اجمعين المختص بمزيد عنايت الملك المعين . . .

— najpravednijem od muslimanskih kadija, najistaknutijem od upravitelja pravovjernih, izvoru vrline i istine, nasljedniku učenja božijih poslanika i vjerovjesnika, dokazu istine nad čitavim narodom, odabraniku naročite milosti vladara koji pruža svaku pomoć . . .

b)

قدوة الغضاة الاسلام عمدة ولاة الانام مميز الحلال عن الحرام . . .

— primjeru islamskih kadija, osloncu narodnih prvaka, onome koji razdvaja dozvoljeno od zabranjenog . . .

Za dahilmolle i nastavnike učilišta Sahna *inscriptio* je glasio:

افتخار العلماء المحققين مختار الفضلاء المدققين ينبوع الفضل واليقين وارث
علوم الانبياء والمرسلين المختص بمزيد عنايت الملك المعين . . .

— ponosu učenjaka koji provjeravaju istine, izabraniku među onima koji istražuju izvor vrline i istine, nasljedniku nauke božijih poslanika i vjerovjesnika, odabraniku naročite milosti vladara koji pruža svaku pomoć...

Vladari stranih zemalja sa kojima su Turci imali diplomatske odnose imali su slijedeća *inscriptia*:

Za mletačkog dužda

افتخار الامراء العيسوية مختار الكبراء المسيحية مؤسس بنیان الدولة الافرنجية
صاحب الطبل و العلم مستخدم طوايف النصرارى باللطف الكرم و نديك دوزى . . .

— ponosu kršćanskih zapovjednika, izabraniku kršćanskih velikana, utemeljitelju zdanja Franačke države, posjedniku zastave i bubnja, koji služi mnogim kršćanima sa milošću i plemenitošću...

Za članove Habzburške monarhije nalazimo dva nešto različita *inscriptia*:

a)

قدوة امراء العزائم العيسوية اسوة كبراء الفخام فى ملة المسيحية صلح صالح
جماهر الطايفه النصرانية صاحب اذيال الحشمة والوقار صاحب دلائل المجد
والافتخار . . .

— osloncu velikih kršćanskih zapovjednika, uzoru najviših odličnika u mesijskom narodu, onome koji sređuje poslove kršćanskog naroda, nosiocu skutova veličanstva i dostojanstva, posjedniku znakova slave i ponosa...

b)

افتخار الامراء العظام العيسوية مختار الكبراء الفخام فى ملة المسيحية
سنكه مقسمليانوش قرال سن روم خلقنك كزیده و حرمتلوسى و الامان و لا
يتنك ايمپرادورى و چه و اسلويين و خروات و ساير نجه و لا يتلرك قرالى سن
و حاكمى سن . . .

— ponosu velikih kršćanskih zapovjednika, odabraniku slavnih velikana u mesijskom narodu, ti koji si kralj Maksimilijan, izabran i poštovan u rimskom narodu, car zemalja: Njemačke, Čeha, Slovaka, Hrvata i vladar ostalih mnogih zemalja...

Analitički pristup svim pobrojanim titulacijama ukazuje na niz važnih činjenica i zaključaka. U prvom redu kroz *inscriptio* da se sagledati organizacija vlasti, a može se gotovo precizno utvrditi ne samo hijerarhijska ljestvica funkcionera nego i poslovi u globalu koje su oni obavljali. Najbogatiju titulaciju imao je, svakako, veliki vezir, da bi zatim oslovljavanje svakog nižeg funkcionera bilo kraće i jednostavnije. Sve *inscriptie* završavaju se molitvom *du'ā*, tj. obraćanjem bogu da učini trajnim pobrojane osobine funkcionera ili, pak, završni izraz predstavlja samo želju da se u trajnosti zadrže, odnosno povećaju vrline funkcionera. I forme *du'ā* su ustanovljene kanunnamom Mehmeda Fatiha i glase:

za velikog vezira: **ادام الله اجلاله**

— neka bog učini trajnom njegovu veličinu...

za šeyhülislama: **ادام الله (تعالى) فضائله**

— neka bog učini trajnim njegove vrline...

za defterdara: **دامت معاليه**

— neka bude trajno njegovo dostojanstvo...

za beglerbega: **دام اقباله**

— neka je trajna njegova blagodat...

za kadiju: **زيد فضله**

— neka mu se povećaju vrline...

زيد علمه

— neka mu se poveća znanje...

za razne age i druge niže službenike:

زيد قدره

— neka se poveća njegova moć...

زيد مجده

— neka se poveća njegova slava...

Ako se obraćalo vladarima kršćanskih zemalja, onda je stilizacija *du'ā* bila drugačija:

ختمت عواقبه بالخير

— neka mu se život završi sa dobrim...

Pokatkad se i kroz tekst spominje ime nekog od funkcionera te se uz njegovo ime navodi i *inscriptio*, ali u skraćenoj verziji. To može biti i neki od epiteta uz obavezno izražavanje molitve bogu (du'ā).

Nakon izražene titulacije tekst fermana nastavlja *narratio* (nakl, iblağ). Ovaj diplomatski dio počinje ustaljenom rečenicom koja glasi: *tevkî' refî' hümâyûn vâsil olıcak ma'lûm ola ki ...* (kada dođe visoki sultanski znak neka se zna sljedeće...). *Narratio* daje objašnjenje o okolnostima koje su prethodile pravnom ili upravnom činu, nekom istorijskom događaju, koji je povod za izdavanje fermana i tome slično. Prema *narratiu*, ali samo u svrhu analize, mogu se posmatrati fermanni, i to: a) oni koji predstavljaju pravni akt, b) fermanni koji se odnose na jedan upravni akt, c) fermanni koji prethode nekom događaju ili su njegova posljedica, d) fermanni koji prethode izdavanju sultanskih diploma.

U *narratiu* iz prve skupine daje se objašnjenje pravnog postupka koji sledi u *dispositiu*. To su događaji koji su prethodili postupku. Tu se ukratko iznosi da se sudionik u nekoj stvari obratio Visokoj Porti (*Bâb-i Âli*), odnosno Pragu Sreće (*Sudde-i Saadet*), kako se u dokumentima različito naziva vrhovna vlast. Sultanski Divan (*Divan-i Hümâyûn*), kome je u prvo vrijeme predsedavao sam sultan a kasnije bio samo posmatrač njegovog rada, razmotrio je predmet i dao sljedeće razjašnjenje koje je izneseno u *dispositiu*. Karakterističan ferman iz ove skupine, upućen pljevaljskom kadiji, odnosi se na kaluđere manastira Sv. Trojica u nahiji Kukanj koji su se žalili Porti da neki stanovnici, poimenice nabrojani, sijeku šumu u blizini posjeda koje su oni dobili tapijom i time se nanosi šteta njima i njihovim posjedima. Oni mole da im se izda ferman koji će zabraniti da im se nanosi i dalje nepravda i šteta.⁶

Ovo obrazloženje je dato u *narratiu* i predstavlja okolnosti koje su prethodile izdavanju fermana, te *dispositio* predstavlja naređenje za pljevaljskog kadiju kako, kao izvršni organ, treba da postupi.

Drugu skupinu čine fermanni čiji *narratio* nosi objašnjenje situacije koja je prethodila upravnom postupku. Objašnjenja su dosta iscrpna pa se može sagledati stav Porte u pojedinim pitanjima. Tipičan dokument iz ove skupine predstavlja ferman sultana Abdulhamida iz godine 1189/1775.⁷ gdje se u obrazloženju *narratia* navodi da sultanski službenik kreće na put, pa je ferman naslovljen svim kadijama čijim će kadilucima proći. Njima se naređuje da mu obezbijede potrebnu pratnju, konje i siguran prolaz na opasnim mjestima.

⁶ Bajraktarević, F., *Turski dokumenti manastira Sv. Trojica kod Pljevalja*, Srpska kraljevska akademija,

mija, Spomenik LXXIX, Sarajevo 1935, str. 39.

⁷ Orijentalni institut u Sarajevu, *Monumenta turcica* br. 19.

Narratio treće skupine fermana važan je za praćenje istorijskog događaja. Smislaono mogu se izvući zaključci da li se radi o okolnostima koje su prethodile nekom istorijskom događaju ili je izdavanje fermana posljedica već nastalog događaja. Često je povezanost na relaciji uzrok—posljedica—uzrok tolika da se hronološkim redom izdavanja fermana mogu pratiti istorijska zbivanja. Kao primjer može se uzeti ferman iz godine 1103/1691, upućen na kapetana Gradiške tvrđave, u kome se naređuje da se sakupi što veći broj vojnika koji su potrebni za odbranu protiv Austrije.⁸

Nadalje, u posebnu skupinu mogu se izdvojiti *tevcih fermani* ili *zapt fermani*, tj. fermani kojima se nekome nešto dodjeljuje, odnosno oduzima. U njihovu *narratiu* se obično navode činjenice koje su imale utjecaja na dodjelu berata (sultanskih diploma) za dodjelu feudalnih lena. Tu se obično navodi i ime funkcionera koji drugu osobu predlaže, kao i zasluge te osobe, da dobije pomenuto leno.⁹

Osim pobrojanih tipskih fermana i utvrđenih fiktivnih grupa, postoje fermani koji ne pripadaju ni jednoj od ovih pobrojanih grupa, pa pokušaj da se izvrši neka klasifikacija je dosta težak.

Slijedeći sadržajni dio fermana je *dispositio* (hüküm, emr). On je logička posljedica *narratia*. U njegovom tekstualnom dijelu daje se rješenje u pogledu predmeta iznesenog u *narratiu*. Ipak, on suštinski nije uvijek konačna odluka nego je u većini slučajeva uputstvo kako treba postupiti ili samo zapovijed određenim funkcionerima ili funkcioneru kako treba, odnosno mora postupiti u određenom pitanju, problemu ili procesu. Smisao *dispositia* je strog i nedvosmislen. U fermanima iz grupe o sudskim procesima često se poziva na zakone šerijata. *Dispositio* fermana počinje sa stilizovanim izrazom: buyurdum ki... naređujem da..., a završetak mu je gotovo nedjeljiv od završnih uobičajenih formulacija (*clausulae finales*). Ove *clausulae finales* često imaju smisao manje formule kojom se naglašava da se *dispositivni* dio isprave mora izvršiti (*clausulae praeceptive*).¹⁰ Na primjer, u prevodu: *nikome nemojte činiti nepravdu i ne radite ništa što je protivno mojoj sultanskoj naredbi...*¹¹

Prelazna formulacija sa *inscriptio* na *narratio* koja glasi: *tevki' refi' hümayün vasıl olıcak ma'lüm ola ki... ima prizvuk formule kojom se najavljuju sredstva i način da bi se pravnom činu osigurali trajnost i učinak (corroboratio).*¹² Međutim, čist *corroboratio* se javlja na kraju teksta u slijedećem izrazu: *şöyle bilesiz*

⁸ Orientalni institut u Sarajevu, *Monumenta turcica* br. 5493.

⁹ Filipović, N., *O izrazu tahvil*, POF, II, 1951, str. 239.

¹⁰ Stipišić, J., *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*. Školska knjiga, Zagreb 1972, str. 150.

¹¹ Hadžibegić, H., *Tri fermana iz prvi polovine XVI stoljeća*, POF II, Sarajevo 1952, str. 90.

¹² Stipišić, J., *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*. Školska knjiga, Zagreb 1972, str. 150.

(*bilesin, bileler*) *âlamet-i şerife i'timâd kılâsiz (kılâsin, kılalar)*... (tako da znate (znaš, znaju) na moj časni znak da se oslonite (osloniš, oslone).

U tekstu se upozorava i skreće pažnja na važnost dokumenta prisustvom tugre na njemu: *tevki' refi hümayûn* (uzvišeni sultanski znak), dok se u corroboratiu pominje tugra pod nazivom *alâmet-i şerif* (časni znak), kao prisutno sredstvo koje pravnom činu osigurava provođenje.

U *datatiu* označen je datum i mjesto izdavanja fermana. Datum je gotovo uvijek bio izražen na arapski način, po hidžri, što ne isključuje mogućnost da je mogao biti izražen i na turski način. On se direktno nastavlja na corroboratio, i to se navodi ovim redom: dan, mjesec i godina.

Mjesto izdavanja (*mahall-i tahrir*) je izdvojeno u donjem lijevom uglu dokumenta. To je, uglavnom, prijestonica Carevine, ali može da bude i neko drugo mjesto, pa čak i bojno polje, što je zavisilo od vremena i mjesta izdavanja fermana u datom momentu.

Pored tugre na *fermanu* se obavezno nalazio i *conscriptio*,¹³ i to na poledini dokumenta. To je paraf lica kojim se ovjerava vjerodostojnost teksta, a naziva se *kuyruklu imza* (repati potpis). Pored njega, takođe na poledini dokumenta, mogu se naći jedan ili više potpisa pisara koji su sudjelovali u pisanju fermana i ovjeravali njegovu ispravnost.

U odnosu na paleografske elemente, *ferman* se ne razlikuje mnogo od drugih vrsta sultanskih dokumenata. On je pisan na kvalitetnom papiru koji su upotrebljavale tadanje sultanske kancelarije. To je trajnija i deblja vrsta papira. Prednja strana je bila preparirana smjesom pod imenom *ahar*, što je omogućavalo lakše i slobodnije pisanje teksta. Tekst je pisan, uglavnom, crnim mastilom a slova su posuta zlatnom prašinom (*altın rik*). Ova prašina se i danas primjećuje na mnogim tekstovima. Format nije ustaljen i veoma je različit. Pismo je dvorsko sultansko, tipa *hatt-i divani*.

Sam izgled fermana karakterizira otmjena jednostavnost. Redovi su pisani pravo ili blago savijeni, koso naviše, da bi se završetak svakog reda povio prema gore. Estetskim izgledom u kontrastu između boje papira i boje mastila postignuta je potpuna ozbiljnost koju odaje dokumenat. Ona ga i na letimičan pogled izdvaja od ostalih dokumenata koje je izdavala centralna vlast. Kod fermana koji su predstavljali važna i povjerljiva dokumenta, te čiji je sadržaj zahtijevao hitnost i potpunu tačnost izvršenja sultan je svojom rukom ispisivao, pored tugre, upozorenje na ozbiljnost predmeta. Za ovakve fermene upotrebljavao se izraz *hatt-i hümaynla müveşşah* (ukrašen sultanskim rukopisom).¹⁴

¹³ *Conscriptio*, potpisi i znakovi osoba koje su sudjelovale u pisanju isprave.

¹⁴ Uzünçarşılı, I. H., *Osmanlı devletinin saray teşkilatı*, Ankara 1945, str. 283.

U analizi potrebno je istaći da je u posebnim i vrlo rijetkim slučajevima postojala mogućnost da i veliki vezir u ime vladajućeg sultana izda ovaj dokumenat. To su bile izuzetne okolnosti kada se sultan nalazio u vojnom pohodu ili je iz bilo kakvog razloga bio spriječen da lično izda naredbu, pa je ovlastio svog velikog vezira. U tom slučaju ferman nije doživljavao nikakve promjene u svojoj unutrašnjoj strukturi niti je njegov značaj kao historijskog izvora bio umanjen.

Iz ovog priloga može se izvući nekoliko bitnih zaključaka. Prvo, diplomatska analiza ukazuje na značaj fermana kao bitnog i veoma važnog izvora za proučavanje historijskih zbivanja, zatim pravnih, socioloških i drugih pitanja. Drugo, ovaj dokumenat se izdvaja iz mase dokumenata u tursko-osmanskoj diplomatiji svojim karakterističnim diplomatskim osobinama. Ferman površno posmatran katkada je poistovećivan sa drugim dokumentima usljed upotrebe sinonimnih izraza u tekstu. Ova diplomatska analiza ukazuje da je ferman jedinstven i osoben po svojim elementima, te da se ni u kom slučaju ne može miješati sa drugim vrstama dokumenata.

Ovih važnih izvora, u originalnom obliku, kod nas se dosta sačuvalo, ali rjeđe iz ranog perioda osmanske vladavine. Sretna je okolnost što su kadije u svoje *sicille* zavodile fermane koji su se odnosili na njihove kadiluke, pa se i na taj način sadržaj mnogih sačuvalo. Ovi prepisi su veoma pedantno i autentično prepisivani, tako da se kao izvori mogu sa sigurnošću koristiti.

Ukoliko su se, pak, pojedini fermani i druga dokumenta koje je izdavala centralna vlast sasvim izgubili, njihove prepise sadrže tzv. *Mühimme defteri* u Arhivu Predsjedništva vlade u Istanbulu. Ovi dokumenti predstavljaju neku vrstu zapisnika sa zasjedanja *Divan-i Hümayûna*, na kojem je razmatran određeni predmet, te se donijela odluka da se izda ferman, ili neki drugi dokumenat sa određenim rješenjem. Zapravo, prema tekstu iz *Mühimme deftera* pristupilo se pisanju fermana sa svim navedenim diplomatskim osobinama.

S u m m a r y

THE FERMAN — A SURVEY IN DIPLOMATICS

An important part of the cultural heritage of Yugoslav peoples are a large mass of various documents which have been preserved from the period of the rule of the Ottoman Turks over parts of their territories. These documents represent precious study material for they reflect historical, social, political, and economic events, not only in those parts of the territories of Yugoslav peoples under the Turkish Ottoman rule, but also inside the whole state, and even outside it.

In Yugoslav historiography and its auxiliary disciplines there has not so far appeared a complete diplomatics survey of any group of documents from that large mass whose copies have been preserved in the original.

This article is a survey of the common form of the ferman done as an exhaustive diplomatics analysis, in accordance with the elements of general diplomatics, which uses Latin terminology. The analysis starts with the original, common form of the document, *biti*, and leads to the form that evolved from it, the *ferman*. The results of the analysis show that the ferman bears a tugra as a sultanic document, beginning with *inscriptio* and continuing in the following sequence: *narratio*, *dispositio*, and *clausulae finales*. It ends with *corroboratio* and *datatio*. At the back there is *conscriptio*.

The results of the analysis have also separated the ferman from the mass of Sultanic documents and clearly designated it as a special document, thus annulling the dilemma of its identification or confusion with other kinds.

For the purpose of analysis, an attempt at formal classification of fermans according to intention of issue has been made; however, a final classification would require longer, more extensive and more precise research.